

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ НАЗВ ОСІБ В ПАМ'ЯТКАХ РОСІЙСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI – XVII ст.

Одним із важливих завдань мовознавства є вивчення словникового складу російської мови в різних аспектах – як в синхронному, так і в діахронному. Поєднання цих підходів до об'єкта вивчення дозволяє виявити не лише загальне і специфічне в лексиці, але й визначити джерела і шляхи її формування, а також передбачає розгляд лексичної будови мови як системи.

Система вивчення лексики передбачає виділення в словниковому складі з одного боку, лексико-семантичних, тематичних (предметних), термінологічних етимологічних угруповань слів, з іншого – лексико-граматичних класів. Розгляд окремих тематичних груп і лексико-семантичних об'єднань як лексичних підсистем дозволив виявити загальні і специфічні особливості функціонування лексичної системи в цілому.

За останні роки розширилося коло історико-лексикологічних наукових досліджень, в яких вивчались загальні тенденції в розвитку словникового складу, розвиток лексичних засобів російської мови, лексики окремих пам'яток та груп пам'яток однієї епохи, історія окремих слів та виразів, зіставлення лексики слов'янських мов. Але недостатньо вивченим залишається словниковий склад російської літературної мови XVII ст.

Звернення до лексики різних епох дає можливість виявити процеси становлення та розвитку лексико-семантичної системи в період формування національної мови та «...спираючись тільки на аналіз тематичних об'єднань слів, мовознавець може робити різного роду висновки і припущення. Важливі для історичного вивчення мови» [7, с. 52].

Хоча існує чимало наукових досліджень щодо особливостей найменування осіб, тематична група «найменування осіб за місцем проживання» в російській мові XVII ст. предметом досліджень не була, і вибір цієї групи лексики є необхідним, бо кожний новий підхід збагачує наше уявлення про предмет дослідження, допомагає висвітлити його особливості.

Назви осіб представляють людину як носія певних ознак: фізичних та фізіологічних якостей, стану думок, знань, умінь, навичок, процесів, вчинків, функцій, занять та ін. Ці та інші ознаки є основою для виділення таких груп в класі осіб, як, наприклад, «назви осіб за зовнішніми ознаками», «за станом здоров'я», «за місцем проживання», «назви осіб за родом діяльності та професією», «назви осіб за сімейними і родинними стосунками», «назви осіб за соціальним і майновим станом», «назви осіб за суспільно-політичним становищем», «назви осіб за національною ознакою» [1, с. 134].

Серед назв осіб особливе місце займають найменування осіб за етнічною та територіальною ознаками. Ці дві лексичні групи слів об'єднуються,

оскільки мають одну твірну базу – топоніми і репрезентовані одними й тими ж словотвірними типами. Уже в писемних пам'ятках Київської Русі засвідчено чималу кількість іменників, утворених за допомогою слов'янських суфіксів від географічних назв (Рисичь < Русь, Краковляне < Краковь) та етронімів (жидовинь < жидь), що було зумовлене, в першу чергу, специфікою власної назви, яка була позбавлена номінативного значення і називала лише конкретний об'єкт (територію, країну, місцевість, народ, народність). Похідні утворення, як правило, функціонували з мутаційним словотвірним значенням «житель певної території, місця, названих твірним словом», «представник певного племені, народності, названих твірним словом», яке формувалося шляхом семантичних трансформацій: а). «назва території, місця» < «сукупність осіб, які населяють їх» < «представник даної території, місця»; б). «назва племені, народності» < «представник даного племені, народності».

Такий шлях виникнення найменувань за етнічною і територіальною приналежністю був характерний для XI – XIII ст. У писемних пам'ятках Києворуського періоду засвідчені такі назви: бѣжичи, голичичи, демгуничи, тореричи; египтяне, корсуяне, кроковляне, ладожане, смоляне; побережанинь, словянинь та інші [6, с. 32].

Назви осіб за етнічною і територіальною приналежністю в давньоросійській мові представлені моделями з суфіксами -ець, -ане (-яне), -чане, -итинь, -атинь (-ятинь), -ичи. Це давні моделі, за якими в свій час утворювалися племенні назви (половцы, словяне, вятичи). Самими продуктивними в XIV – XVI ст. були утворення із формантами -ьць, -анинь (-янинь), менш продуктивними із суфіксами -итинь, -ичи, -атинь (-ятинь).

За допомогою суфікса -анинь (-янинь) назви жителів творилися, як правило, від основ на -ч, -ичи (Галич – галичане, Заволочье – заволочане), на -к, що змінюється на ч (Волокъ – волочане, Луки – лучане), на -ьць, -ица, -ца (Торопец – торопчане, Нередица – нередичане, Елеца – еличане), на -га (Ладога – ладожане), на -ж (Сурож – сурожане), на -д, що змінюється в -ж (Вологда – воложане).

Суфікс -ьць виступає в словотворчому зв'язку, як правило, із основами на -ин (Жукотинь – жукотинцы), губний та -й (Переяславль – переяславцы), на -ма, -на (Вязьма – вяземцы, Коломна – коломенцы), на -ань (Колывань – колыванцы), від складних основ на -города (Бѣлгорода – бѣлгородцы).

Словотвірні типи на -ичи представляють в давньоруській мові два ореоли різночасового походження: а). новгородсько-псковська група, яка відноситься до XI – XII ст. (псковичи, островичи, порховичи, боровичи); б) московська група, яка утворилася в XIV – XVI ст. (ржевичи, серпуховичи, можаичи, местичи, вязмичи, московичи).

Суфікс -ичи виступає у зв'язку з основами різної фоно-морфемної структури (туровичи, можаичи, усолічи, пермичи).

Тільки основи на -г, -ч, -к, -ж, -ец, -ца, -ица, -ин, -городь утворювали назви осіб за територіальною ознакою за однією і тією ж моделлю. Інші, особливо на -ов, -ев, -ьск, взаємодіяли з двома-трьома твірними суфіксами

(Орѣховъ – орѣховцы, Серпуховъ – серпуховичи, Юрьевъ – юрьевчане, Брянскъ – брянцы, Изборскъ – изборяне).

У давньоруській мові від одного й того самого топоніма назви жителів утворювалися за різними моделями, в результаті чого виникали морфологічні варіанти (туровцы – туровичи, юрьевцы – юрьевчане, козляне – козличи).

Основними причинами морфологічного варіювання найменувань жителів в давньоруській мові є: а). згасання одної словотвірної моделі та активізація другої на певній діалектній території. Так виникли дублети на -ьць та -анин (-янин) до форм на -ичи в новгородсько-псковському діалекті після XII ст. (пор.: видковичи – видковцы, витковляне) та дублети на -ичи до форм на -ьць і в пам'ятках московської писемності XIV – XVI ст. (взяемцы – вязмичи; можайцы – жожаичи); б). проникнення в книжну мову розмовних форм (в літописах новоторжцы, в грамотах –новоторжане); в). співіснування дериватів різночасового походження (коломенцы – коломничи); г). фіксація писемними пам'ятками апелятивів різного діалектного походження (моск. Козличи, сузд. Козляне); д). відсутність сингулятивних дериватів від апелятивів на -ичи (псковичи – псиковитинь, коломничи – коломнятинь, коломнянинь) та утворення від сингулятивів множини за допомогою усичення суфікса -инь.

У XVI – XVII ст. спостерігається активне поповнення лексичної групи назв осіб за етнічною і територіальною приналежністю новими репрезентами за рахунок нових словотвірних структур та запозичень. Розширюється твірна база, необхідна для виникнення нових назв осіб. Збагачується новими словотворчими засобами наявний інвентар суфіксів. Проведений аналіз досліджуваного розряду лексики дозволив виділити такі три основні підгрупи: а). назви осіб за етнічною приналежністю; б). назви осіб за територіальною приналежністю; в). загальні назви осіб за місцем проживання [6, с. 33].

Назви осіб за етнічною приналежністю: агличане – «англичане» (англієць) (32), Пис. 106), асиряне – «сірієць» (1) Пол 180), армении – «вірменин» (Пис. 106), бесермень – «бусурмани» (Каз. лит. (129), болгаре, болгарцы – «болгарин» (Каз. лит. XVII ст. (26), гречанин (грек (Переев. XV в, 135), герман – «німець» (XVII ст. Тимч. 519), єгиптянин – «мешканець Єгипту» (XVII – XVIII Тимч, 878).

Назви осіб за територіальною приналежністю: арзамасец – «мешканець Арзамаса» (XVII Там. кн. 233 л., 138 об), белослудец – «мешканець Білої Слуди» (XVII Там. кн. 98, л. 203), брусненин – «мешканець Брусенської волості (XVII Там. кн., 167 – л., 21 об), брянчанин – «мешканець Брянська» (XVIII Там. кн. 272 – л., 198 об), важане, важанин – «мешканець Важської волості» (XVII Там. кн. 264 – л., 186 об), казанец – «мешканець Казані» (XVII Там. кн. 135 – л., 290 об), карго – «мешканець Каргополю» (XVII Там. кн. 50 – л., 90 об), сибирятин – «мешканець Сибіру» (XVII Там. кн., 72 об, С. 297).

Загальні назви осіб за місцем проживання: будник – «селянин, приписаний до будного стану, майдану» (Хоз, Мор. 1, 125), бѣгствоживьць – «той, хто не мешкає на одному місці» (Прох. Жит. Ио. Бог. XV – XVII ст., 35),

бѣлица – «жінка, яка живе в монастирі» (А. Усг. И, 276, 1668), верховець – «житель верхів'я річки» (А. Хомогор. Там. избы № 567, 1674), восточанинь – «житель східних країн» (Хрон. и. Малалы, XIV, 15 XV в XIII в.), единожитель – «той, хто мешкає з кимось, під одним кровом» (Ж. Дан. Пер., 61 XVI в.), земець – «житель землі, країни, держави, місцевий мешканець» (Памя. Толк., 9 об. XV в.), межщикъ – «сусід, той, хто живе межа об межу» (А. М., 218, 1660), обитальникъ – «житель іншої країни, переселенець» (Библ. Генн. 1499 г.), островлянинь – «мешканець острова» (XV в., 1047, (II Далье, 707)), пригорожанинь – «мешканець невеликого міста» (Псков. Судн. Гр., 5 об. XVI в.).

Назви осіб за етнічною приналежністю творилися за допомогою таких суфіксів: -инь, -не, (-анинь, -чанинь, -енинь, -итинь).

Окрему підгрупу становлять іменники, які називають особу за місцем проживання взагалі. До словотвірних основ приєднуються суфікси: -анинь (-янинь); -ець, -иц; -тель, (-итель), -икъ, -никъ.

Основним суфіксом при утворенні катойконімів і етнонімів у XVI – XVII ст., був афікс -инь, на другому місці щодо продуктивності: -ець, на третьому: -чинь.

У досліджуваній лексико-семантичній групі назв осіб за етнічною та територіальною ознакою спостерігаємо явища лексичної та словотвірної синонімії: паралельно існують кілька варіантів (від 2 до 4 іменників), які урізноманітнюють мовний контекст і сприяють таким чином конкуренції між наявними словотвірними типами. Така варіантність зумовлена процесом формування лексичної групи, відсутністю граматичної норми, взаємодією різностильових елементів.

Джерела:

1. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – нач. XVI вв.: в 3 т.
2. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Волка. – М., Л. : АН СССР, 1949, С. 407.
3. Таможенные книги Московского государства XVII в. – М., 1950, в 3 т.

Література:

1. Белоусова А. С. Имена лиц и их синтаксические свойства / А. С. Белоусова // Слово и грамматические законы языка: Имя. – М. : Наука, 1989. – 245 с.
2. Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII в. / П. В. Владимиров. – К., 1890. – 156 с.
3. Волков С. С. Лексика русских челобитных XVII в. / С. С. Волков. – Л. : Изд., 1974. – 178 с.
4. Горпинич В. А. Словообразование имён прилагательных и названий жителей от топонимов в восточнославянских языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. / В. А. Горпинич. – Киев, 1966. – 15 с.
5. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы её описания / П. Н. Денисов. – М., 1980. – 280 с.

6. Кровицька О. В. Семантична та словотвірна характеристика назв і у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. / О. В. Кровицька. – Львів, 1995. – 240 с.
7. Філін Ф. П. Про лексико-семантичні групи слів / Ф. П. Філін. – Софія, 1957. – 536 с.